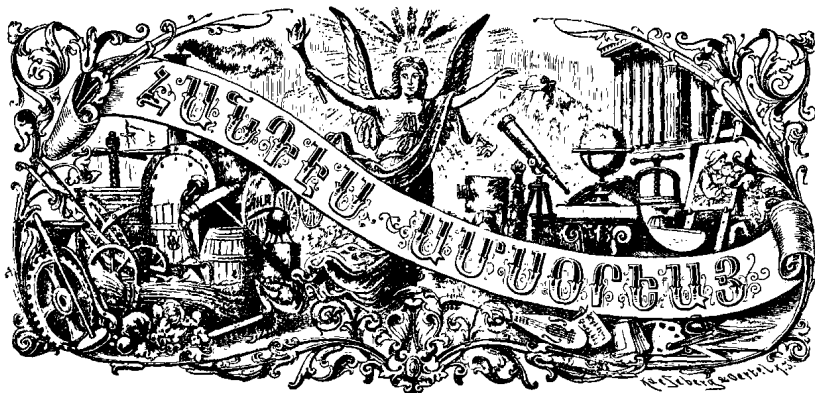

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆԱՍԿԻՏԱԿԱՆ

ԺԹ. ՏԱՐԻ 1905

Տարեկան 10 ֆր. ուկի — 4 ռբ.:
Վեցամսեայ 6 ֆր. ուկի — 2 ռբ. 50 կ.:
Մեկ թիւ Կարժե 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻՒ 7 ՅՈՒՆԻՍ

275

ԱՐԱՍՏՐԱՆԵՐ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ԽՈՍԷ ՄԵՆ ԱՆ ՀՈՐԳՈՐԴՈՐ ԵՐ ԳՐԱՆՆԱԿԱՆՆԵՐ
ԱԶԳԱՆՈՐ ԹՈՒՆ ՎՐՈՑ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԻՊԸ

անի մ'ամիս յառաջ,
երբ յօգուած մը
զբաժնէնք Հան-
գիսի մէջ, այս
տիտղոսով «Որ-
չափ ազգային
կայ Հունգա-
րիայի ու Դրան-
սիլուանիայի

մէջ», — տեսած ու կարգացած չէինք նման-
օրինակ յօգուած մը, զոր՝ գրեթէ մի եւ նոյն
միջոցին գրած էր Արմէնիա ամսաթերթին մէջ
մեր մտերիմ բարեկամներէն մէկը, Յ. Միր-
զայեան: Ապա թէ ոչ, այն յօգուածը կամ
չէինք գրեր, եւ կամ գրելքոյնս անկէ կը քա-
ղէինք, կը թարգմանէինք:

Բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ, նոր բան
կարգաւ ու գիտնալ միշտ օգտակար է մարդ-

կային խուզարկու մնաց. — եւ որովհետեւ մե-
կալ կողմանէ այս գրուածքէն կը տեսնեմ թէ
նրչափ իրարու մօտ կը քաղնք եղեր, եւ թէ՛
գաղափարներն ինչպէս իրարու նման են, —
հետաքրքրութեան համար այն յօգուածն ամ-
փոփելով՝ ընթերցողացս առջեւը կը դնեմ. ինչու
որ թէ՛ ազգային նիւթ է եւ թէ՛ միանգամայն
շատ խելքի պառկող խնդիր մը կը պարունակէ
իր մէջ:

Արդ՝ «Աւստրիական-Հունգարական պե-
տութիւն ի գրի եւ ի պատկերս» անուն երկա-
սիրութեան քսաներորդ հատորին նախըզու-
թեանը մասին մէջ կը կարգանք թէ «Դրանսի-
լուանիոյ ազգայնոց թիւը կ'ըլլայ հաշուով՝ շուրջ
վեց հազար ըլլայ (էջ 17)»:

Սակայն Դր. Ա. Միրզանեմ՝ աս բանին
մանրամասնութեան իշխած ատեն, իր «Կերպ
Հայաքաղաք եւ ազգայինները» հատածին մէջ,
կ'երեւայ թէ աս բանին հերքման երեւութէն
անգամ խոսիլ ուզելով՝ գրուածքը տեղը կը

է Բառաքոյ կարգի մէջ փոփոխութեան, բայց միա-
գամայն յառաջադիմութեան նշան: — Եսկէ քանի մը
տարի յառաջ եղած պաշտօնական վիճակագրութեան հա-
մեմատ (տես Հանգէս ամսօրեայ, 1905, թիւ 1, էջ 22) ազ-
գայնոց թիւն էր Դրանսիլուանիայի եւ Հունգարիայի մէջ
2752 հոգի: Հիմակ եղած է, կ'ըլլայ հաշուով 6000: — Գեշ
չէ: Ըսել է թէ այնչափ կ'ամիլ ու կը բազմանայ Հայոց
թիւը Դրանսիլուանիայի մէջ, որչափ որ ձայներին կը
բարձրացնենք, կը գտնատարն ու կը կանչենք թէ վիճա-
կագրութիւնը խզմանաբով եղած չէ, հաշիւները շփոթ
չեն, ազգայնոց թիւը՝ շատ ատելի պէտք է որ ըլլայ այս
կողմը: Եւ այլ:

բերէ աս խօսքերով. « Երբ տէրութեան մէջ հիմակ ապրող հայերն, որոնք թիւը, նորագոյն վիճակագրութեան համեմատ 12,000էն աւելի է, Անիէն, տանն մը Բագրատունեաց թագաւորական տան մայրաքաղաքէն կը սեխին (էջ 234), — Աս տեղի հայ ժողովրդեան յարաբերութիւնները, եւ հոս, մեր քով շուրջ 400 հայ գերդաստանական անուններուն տարբերութիւնները շատ լաւ ճանչցող Մոնարխանը՝ կերպարայէն հայաքաղաքին պատգամաւորը՝ 1900, Տոկտ. 30ին, — ուստի վերոյիշեալ յօդուածին հրատարակութենէն յետոյ, այնպէս կը կարծէր, որ Գրանսիրուանիդ ազգայնոց թիւը 10,000էն աւելի է: — «Ափսոս, կ'ըսէ Մոնարխան, որ կենդանութեան վիճակագրութեան պաշտօնական ծանուցումները, ծանրակշիռ պաշտօնական, հաւատարմութեան, հաւատարմութեան հեղինակութիւն ու անոնց հաւատարմութեան զօրութիւն ունեցող գրութիւններով տապալելու ի վիճակի չենք»:

«Մտադրութեան արժանի է, որ երբ հարցում մ'իջեալ վերագրեալ մեծ երկասիրութեան խմբագրութեանը, Մոնարխանի ձեռքը պատասխան տրուեցաւ թէ, «ինչ որ աս ուղղութեամբ կրնայ բլուրի՛լ պիտի բլուրի. — ու աս բանս հրատարակուելի՛ «Հայաքաղաքի եւ Գրանսիրուանիդ հայերը» տիպոսով լոյս պիտի տեսնէ. «Աւստրիական շուկաբարկան պետութիւն», երկասիրութեան մէջ»:

Ասկայն Մոնարխան մեռաւ. եւ ամէն բան մնաց յառաջդրուած անտոյգ վիճակին մէջ:

Երբ ազգայնոց վիճակագրութիւնը, ընդհանրապէս միայն հաւանականօրէն կրնայ բլուրիլ: — Բայց թէ այսչափի իջած ըլլայ Հայոց թիւը — կամ թէ ըսենք՝ 1672ին ներս գաղթած 3000 գերգաստան այն աստիճանի նուազած, սպասած ըլլայ — ուր ընդ հակառակն համապատասխանող համեմատութեամբ մը պիտեք էր աճիլ — ստուգիւ անըմունքի է: — Ո՛չ ուրիշ երկիր գաղթել, եւ ո՛չ չափէն աւելի մահ պատահած է ազգին մէջ: Աւ առաւելն կրնայ ի նկատի առնուիլ զիրուցան ըլլալը: Բայց աս ալ տրուութեան մէջ եղած է:

1890ին վիճակագրութիւնը՝ 3723 հայախօս ազգային կը գնէ. իսկ ամէնէն վերջին տէրութեան ազգահամարին ժամանակ, լրագրի մը յայտարարութիւն — որ համարակաճ էր, ոտք կոխուել եւ կարծիքն ըսելու թէ ազգայնոց անիրաւութիւն եղած է. որովհետեւ Հայոց թիւը շատ աւելի պէտք է որ ըլլայ — ան հետեւեւորութիւնն ունեցաւ, որ իրենք զիրենք հուզարա-

ւելու կաթողիկէական հայնշանակող ազգայինները — կաթողիկէ հայ խորագիր (Rubrik) չըլլալուն — յունածէս կաթողիկէականաց խորագրին մէջն առնուեցան:

Եւ ասկայն գիտնէք թէ կաթողիկէական հայ (armeno catholicus, armenisch katholisch) խորագիրն ուրիշ երկիրներու վիճակագիրն — օրինակի աղագաւ Աւստրիա — ընդունած է: Իսկ մեր տէրութիւնը չէ ընդունած. թէպէտ հունգարական ընդհանուր իրաւունքն եւ եկեղեցական օրէնքները՝ կը ճանչնան, լատին, յոյն եւ հայածէս ուղղափառ: Ուստի Հայոց ինքնակացութիւնը վիճակագրութեան մէջ ալ իրաւամբ կրնայ մտնել:

Ասկայն ստոր ըստ ամենայնի հակառակը կը տեսնենք: — Թէպէտ եւ հայ ուղղափառ եկեղեցին իր մասնաւոր նկարագիրն ու բոլորովին յատկացեալ կերպարանաւորութիւնն ունի, այսու ամենայնիւ ուղղափառ յունական խորագրին մէջ ձուլուեցաւ: — Աս բանս Հայոց նկատմամբ անոր համար ալ վշտացուցիչ ու ցաւալի է, ինչու որ Հայք, իրրեւ ազգայնութիւն, առանձինն կեցած են: Ու թէպէտ եկեղեցական կազմակերպութեամբ՝ առ այժմ հոռով մէկան կաթողիկէ լատին եպիսկոպոսին տակ են, ասկայն ընդհանուր սովորութիւնն, ինչպէս գիտնէք, զիրենք երբեք, յոյն ուղղափառ անուանած չէ: Որովհետեւ, օրինակի աղագաւ, այն ազգայններն, որոնք յատուկ արարողութիւն — ուստի հայ եկեղեցի — չունենալուն, հայ ժողովրդագետութեան մէջ մկրտուած չեն՝ լատին եկեղեցոյն կարգադրութիւններն ու կանոնները կը պահեն:

Ստուգ է, ասով՝ չեն կորսնցուցած այն իրաւունքը՝ թէ երբ առիթ ըլլայ, նոյն իսկ իրենց թոռնորդները, դարձեալ իրենց պապերուն՝ հայ ապրողութեանը կարենան դառնալ, եթէ նորէն հայ ժողովրդագետութեան տակ մտնեն, եւ կամ եթէ այն տեղը՝ ժամանակաւ ազգային ժողովրդագետութիւն մը կանգնուի:

Գեօօգրաֆ. 1. 1842ին «Գրանսիրուանիայի վիճակագրութիւնը», տիպոսով՝ թէպէտ Տին, բայց այսօր ալ մեծ յարգ ունեցող երկասիրութեանը մէջ այսպէս կը գրէ. «Որովհետեւ հազիւ կայ գեղ, ուր հայ մարդ չըլլայ. — իսկ քաղաքներուն մէջ՝ հայազգիներն են վաճառականութեան ընդունելը — իրենց թիւն, սպառողական 10.000 կրնանք գնել» — Աս վիճակն այսօր, առ առաւելն անո՞վ փոխուեցաւ, որ հայ վաճառականներուն — աւելի ցանցաւ

հեղով կարգին մէջ՝ ուրիշ տարրերն ալ սկսան մտնելու եւ օր քան զօր աւելի եւս մտնելու վըպ են:

Տարակոյտ չկայ, թէ ան ժամանակէն, շատերն իրեն երկրատէր շունգարիա փոխադրուեցան: Բայց մի եւ նոյն միջոցին կանոնաւորաւ աճման մէկ որոշեալ առհարիրչեան կազմեց — մանաւանդ 1848էն ի վեր — ազգայնոց համար ալ բացուած բոլոր իմացականութեան ու ընկերական կենաց վիճակը: Եւ ի մասնաւորի Գրանտիլուանիայի մէջ — չլիշելով հեկղեցական ու զինուորական պաշտօնները — չկայ այսօր անանկ քաղաքային պաշտօն, քաղաքական եւ առեւտրական սկսելով՝ մինչեւ երկաթուղոյ վերահսկողը կամ թղթատարի ծառան, ուր որ չհանդիպենք ազգայիններու:

Իբրեւ ուղեւոր (tourist), շատ գաւառներ պտուեցայ: Չառ հասարակութիւններն աչքէ անցուցի: Ան թէպէտ չլինուեցի, սակայն շաւրուանի հայ առեւտրականներու, գաղտնիներու, բժիշկներու, ուսուցիչներու, զինուորներու, մասնագիրներու, լրագրականներու, վարձակալներու, փերեզակներու, արհեստաւորներու, պտղաւաններու, ձիապաշտներու, մագործներու, մեծամեծներու ծառայողներու, երկրատէրանց տնտեսներու, խնամակալներու, գերձակուհիներու, տուարարոյններու, պանդոկականներու, տան տնտեսներու, խնամակալներու, ձիադարձաններու եւ այլն հանդիպեցայ: Արովհետեւ սուր աչք ունեցողը հազարներու մէջէն ալ կը ճանչնայ ցեղական տիպը. եւ հարցաքննութիւն ընելով՝ իր խուզարկութիւններն ըստ մեծի մասին ճիշդ են:

Ան ալ ստոյգ է, թէ ամէն բանէն յառաջ՝ պէտք է հայ գերգաստանական անունները մէկիկ մէկիկ իր ամէն տեսակ ձեւերովն ու կերպարանափոխութիւններովը ռուսափոխել, սորվել ու ծանշեալ:

Միայն Գոյոժվար քաղաքին մէջ հազարի մաս ազգային կայ: Ուր է գեռ Մարոշլաւլարհէյ, Պրաշո, Դուրտա, Սիլա-Շափեռ, Ջիլահ, Տէժ, Պէսդերեցէ, Գեզուի-վաշարհէյ, Սէրէի Սենդ-Կիսուրկ, Ջիսէրեւա, եւ ուրիշ քաղաքներուն բաւական բազմութիւն ունեցող հայ բնակիչները: Չնքռ ուզեր ծանօթ հայ քաղաքներուն գաղթականութեանը վրայ խօսք ընել:

Եթէ, օրինակի ապագա, Մայլաթ եպիսկոպոսին հովուական ուղեգնացութիւնները դիտենք, կը գտնենք թէ հազիւ կայ գեղ մը, ուր որ կամ՝ եկեղեցիներ, կամ՝ եկեղեցւոյ երգեցու-

ղուհին եւ կամ հիւրընկալ տէրը հայ եղած չլլայ:

Եթէ մէյ մը աչքէ անցնենք Գրանտիլուանիայի բարբարական ընկերութեանց ու ողորմութիւն ընող եղբայրութեանց ժողովքներուն անձնաւորութիւնները, կը տեսնենք թէ, գրեթէ ամէն տասներորդ մարդուն անունը հայ է:

Ճուրճով Սենդ Միքըլի բոլոր չըրկայքը՝ նոյն իսկ ամենէն պզտիկ հասարակութեանց մէջ՝ բազմութիւն ունեւոր հայ գերգաստաններ կան: Եւ գլխաւորաբար Սրգոյներու երկրին վաճառանոցները Հայոց ձեռքն են:

Աւստի հիմա կը հարցնենք, թէ նոյն իսկ վերիվերոյ գիտող մը, կրնայ երեւակայել, որ Գրանտիլուանիայի մէջ 6000 մարդ կրնայ աստիճանի մեծ գրամական եւ բարդական զօրութիւն արտագրել: — Եւ կամ այն բազմութիւն հունգարացի անուն ունեցող եւ հունգարերէն խօսող՝ հայ քահանայ եւ հայ եկեղեցի չունեցող, ուստի եւ լատին արարողութեան համեմատ ապրող հայ գերգաստանները հայ չեն, — եւ կամ դարձեւ են հայ ըլլալն:

Ստուգուի չէ: Վասն զի զիրենք հայ ծանշան ուզողը՝ դիւրաւ կրնայ համոզուիլ, որ անոնք ալ կը տածեն հայ աւանդութիւնը, կը յարգեն վաղեմի նշխարները, կը պահեն հայ խոհանոցը եւ կը տօնեն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի տօնը:

Իսկ հայ գիմնաստութիւնը (phisionomie) ծանցողը՝ կը գտնէ նաեւ անոնց կերպարանքին վրայ արեւելեան յառուկ տիպը: Հոս նորագոյն պաշտօնական ցուցում, ամենեւին չի կրնար ոչ կանոն եւ ոչ վճռատու ըլլալ: Հապա յարարերու թիւներն ուսումնասիրողներուն, տարածութեան չափն անձամբ քննող նկատողներուն եւ մեր ձեռքն եղող վկայութիւնները համեմատող եւ բոլորովին ազատ հետեւութիւններէ կրնանք ի վիճակի ըլլալ Գրանտիլուանիոյ ազգայնոց թիւը՝ հաւանականօրէն որոշել:

Արդեօք գիտե՞ մէջը չեղուն ու խնդրոյն հետ չզբաղողը, թէ Իրապի է, օրինակի ապագա, անոնք թիւն. որոնք վարդանէն շարմէղէի, Մորուշանէ՝ Դեօրեօշ, Տոնուպէն՝ Տալմայի ըրած են իրենց անունները: — Այսպէս են Տոնափները, Մարոշիները, Նալիները, Ըարոշներն եւ այլն: Վերջին վիճակագրութեան պաշտօնական խորագիրն աս տեսակ հայերը գրեթէ առանց բացառութեան հունգարացի ըրած է:

Հայտ՝ ան շատ մը ազգային չեղողի Հետ կարգուող կնիքներն այլ, չեն կրնար ունենալ իրենց ազգայնութիւնը:

Երբ 22օրինի՝ 1846ին, Հրատարակած ազգագրութեանը մէջ՝ Հունգարիայի եւ Գրան-սիւլանիայի ազգայնները 12.000 կը զնէ — անկարելի է ընդունել, մանաւանդ թէ ամենեւին պատճառ չկայ ըսելու, որ մերայնոց թիւը՝ Գրանսիւլանիայի մէջ Հիմակ 6000ի իրած ըլլայ: Որովհետեւ աղատութեան պատերազմին հետեւ սկսուած գաղթականութիւնը՝ այնչափ չէր, որ Տարուստն այն աստիճանի մեծ ըլլայ: Առ առաւելն երկուհարիւր գերգաստանի վրայ կրնայ ըլլալ խօսքը:

Մենք՝ մեր կողմանէ համոզուած ենք, որ չնկատելով ընդհանրապէս առնուած Հունգարիայի մէջ ապրող — շատ մը հազար — ազգայնները, միայն Գրանսիւլանիայի մէջ՝ ազգայնները, չէ թէ 6000 հոգի են, հապաւնոր կրնին: — Կամ եթէ որ շատ կը սիրենք կլոր հաշիւը, եւ կ'ուզենք աւելի քիչ ըսել, այն տեսն զոնէ տարբ հազար պէտք ենք զնել:

Եթէ որ, օրինակի աղագաւ, վալաքարնի գեղերուն մէջ, թերեւս՝ ի հարկէ յոյն արարողութեան համեմատ ապրող ազգայնները չեն նկատուիր իրենք անգամ յոյն եկեղեցոյ. ուստի եւ ուսման ազգութեան մէջ չեն անցուած, ընականապէս կը Հետեւի, որ նաեւ հայ քահանայի ու եկեղեցւոյ պակասութեան պատճառաւ լատին արարողութեան ներքեւ ապրող ազգային հաւատացեալներն ալ կը մնան այն հայ ցեղին զաւկները:

Ընդհանուր հայ կարծիքն՝ իր ազգութեանը վրայօք՝ ան է, որ Ս. Ստեփանոսի թագին տակ եղող երկիրներուն մէջ 20.000 հայ կայ: Բնականապէս մէջն առնելով զֆիւրմէ, խուսափտաւան ու Սլաւոնիան, դարձաւ՝ Պոսնիան, Հերցեգովինան ու Դալմատիան:

Աս մեծ տարածութեան մէջ ապրող տարրը՝ իմաստուն կառավարութեամբ՝ — ժառ. նաւորապէս առեւտրական ասպարիզին մէջ արժեքընելու է. — ու զինք՝ դէպ ի արեւելք նայող ընդհանուր արտահանութեան եւ վաճառականութեան ձեռնարկութեանց մէջ՝ ձեռք առնելու է:

Աս բարձր նպատակին պիտի ծառայեն, նախ, հայ եպիսկոպոսական աթոռը՝ որ Ս. Աթոռին, իրեն առաքելական տեղապահութիւնը՝ Հունգարիայի եւ Բալկանեան թերակղզոյն վրայ ապրող Հայերը՝ Հունգարական աթոռէն,

Հունգարական ազգեցութեան տակ եւ հունգարական շահերը զիտող քաղաքականութեամբ պիտի կառավարէ — թէ ի հոգեւորս՝ եկեղեցական — ու թէ — ասկէ անբաժին հղած — շատ մը քաղաքական խնդիրներու մէջ:

Բայց թողուք այս բանն: Մեր պետութեան մէջ, Հայոց վիճակագրութիւնը՝ հունգարացի ըլլալու տեսակէտէն ալ մտադիր կ'ընէ զմեծապատիւ ազգագրութեան կենդրոնական պաշտօնարանը: Որովհետեւ մեր երկրին մէջ հինգ ուղղափառ հայ ժողովրդագետութիւն կայ, ուր որ այսօր ալ՝ օրինաց մէջ առնուած հայկական արարողութիւնն իրօք կը կատարուի: Բայց ազգահամարին թերթերուն մէջ պարապ տեղ կը փնտռենք անակի խորագիր, ուր որ հայերն իրենք զիրենք հայ ծագում ունեցող հունգարացի կարենան անուանել: — Իսկ եթէ ժողովրդական տեսակէտէն, Գրանսիւլանիոյ Հայոց վրայ կ'ուզենք մասնաւորել այն տեսն, առանց հայ ժողովրդականութեան յարաբերութիւններն ուսումնասիրող Մոնթանիանին թողուցած տեսական կտակին նայելու, առանց որեւէ պաշտօնական ցուցման — բաժնեկրներու վրայ հիմնուելով — առանց տարակուսելու կրնանք համարձակապէս ըսել, թէ Գրանսիւլանիայի ազգայնոց թիւը 10.000 կայ:

Արմենիայի մէջ՝ 1897ին — Հայերուն թիւն եւ հայ ուղղափառ նկարագիրը՝ տնտեսով գրուեցաւ տեղեկութիւն մը: Աս ժամանակէն ի վեր շատ զբաղեցանք ազգայնոց տարածութեան եւ թափն խնդրով: Բայց մինչեւ ցայսօր չկրցանք հասկնալ, թէ ինչու պէտք է միայն միայնակ՝ հայերուն նոյն իսկ անունը դուրս հանել, այն աստիճանի հարկաւոր, ճիշդ եւ լաւ յարգարուած վիճակագրութեան շրջանին մէջն: Շատ տեսակէտէն աշխատասիրուած վիճակագրական տեղեկութեանց քով, դուք մէկ ամենին կարեւոր ու հետաքրքրական կետն ան կ'ըլլար, եթէ որ ցուցուէր, օրինակի աղագաւ, թէ տէրութեան մէջ գտնուած ու ապրին անպին ցրուած Հայերուն, քանի՞ հարիւրէնայովն աճեցաւ հունգարական ազգը: — — —

Զեք ամենքը շղթայի օղբու պէս իրարու հետ կապող ու մէկ մէկէ բաժնուեցու չնեւրող խորհրդաւոր կապը՝ հայկական տիպն է. — Աս՝ մեր պապերէն մեզի ժառանգութիւն մնացած հոգեկան միութեան պաշտօնն է, զԳրանսիւլանիոյ ազգային տարրները քովէ քով բերել, ու աւելի անձուկ կերպով իրարու քով բռնել:

Ասոր համար է, որ Հայերուն ամենէն հարկաւոր բանն է, զատ եպիսկոպոսութիւնն, որուն ձեռնընդուն մէջ պիտի կենդրոնանան իայ կաթողիկէ հաւատացեալը՝ հոգեկան աշխարհի ամէն թեկերը:

Ու աս իրարու մէջ անցնող թեկերէն՝ այն ատեն միայն կրնայ հայկական ցեղին յարման՝ բոլոր հայ ազգն ընդգրկող ամուր կապը կազմակերպել երբ հայ ուղղափառ տիպին ամենէն փառաւոր նշանատիպը, հայ եպիսկոպոսական աթոռը նորէն կանգնուի:

Եթէ կ'ընդունինք, որ իրօք քսան հազարի չափ է, ապիւն անդին ցրուած ազգայնոց թիւը, Հռոմեացիքի ու Գրասնիքուանիայի մէջ, ան խնդիր կ'ենլէ երեւան թէ արդեօք, անոնք, որոնք քահանայի եւ եկեղեցւոյ պակասութեան համար, լատին արարողութեան տակ են, հայ կաթողիկէաններ են, թէ ոչ:

Ասոր նկատմամբ Ս. Աթոռը՝ շատ անգամ ու բազմաթիւ կնիւկաներ հրատարակած է, որոնց մէջ եկեղեցւոյ վայել կերպով հաստատութեամբ կը յայտնէ, որ «եկեղեցին» արեւելեան արարողութիւնն ամէն ժամանակներու համար, անվճար պահել կ'ուզէ իր յատուկ մարտութեանը մէջ:

Ի մանաւորի, որոշ հրամաններ տուած են Պիոս Թ. Լեւոն Ժ.Գ. եւ Պիոս Ժ. — Ասոնց համեմատ. «Ամէն ուղղափառ» միայն իր յատուկ արարողութիւնը պահէ, եւ թէ «Ոչ ոք փորձէ հաւատացեալները մէկ ձեւէն մէկալին հրապուրել, մտքըցնել ու մանաւանդ՝ բռնադատել»:

Եթէ մէկն իր յատուկ յունական արարողութիւնը կը թողու եւ առանց Հռովմայ հաւանութեանը՝ լատին ծիսին կ'երթայ, եկեղեցւոյ գլխոյն բաղձաւորին հետ ընդգրկութեան մէջ կու գայ: Մանաւանդ թէ մէկ պատճառ մըն ալ կ'աւելցընէ, որ արեւելեանք՝ միութենէն պաղլն, տեսնելով որ, այսպէս ալ այնպէս ալ, յառաջ կամ ետքը՝ լատին պէտք է որ դառնան: Քրիստոսի փոխանորդներուն՝ ամէն տարակոյն վերցնող յայտարարութիւնն առջեւնիս կեցած է, թէ «Որովհետեւ ձեռնբու տարբերութիւնը — միեւնոյն ուղղափառ հաւատքն ու նշանաւոր՝ պատերազմող եկեղեցւոյն զարդն ու փառքն է, որ աս տարբերութիւնն անփոփոխ պահուի, մնայ»: Եւ թէ «Կ'ուզենք, որ ամէնք

կաթողիկէական ուղղափառ, բայց չէ թէ լատին ըլլան»:

Աւստի հայ եղբռն եւ ըստ հետեւորդի հայ ուղղափառ սերնդէ ծագողը, կամ ան՝ որ հայ անուն ու արիւն ամանցած է, անոր զաւկըններն ալ — թէ որ ի հարկաւորութենէ ուրիշ ձեւի համեմատ ալ ապրած է — իրեն հայ ուղղափառ տիպը կորսնցուցած չէ: Որովհետեւ ձեւի փոփոխութիւնը, կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ՝ նոյն ինքն Ս. Պապը կ'արգելու: Անոր համար, ասանկ բան մը, առանց Հռովմայ թոյլտուութեանը չէ թէ միայն ներուած չէ, հապա ըստ ինքեան ապօրինաւոր գործողութիւն մըն է: Իսկ ինչ որ ապօրինաւոր է, ան ոչինչ է:

Եթէ որ այսպէս չէ, այն ատեն ինչո՞ւ համար կազմուեցան, կաթողիկէ եկեղեցւոյն մէջ՝ արեւելեան զանազան ձեւերը:

Երբի փոփոխութիւնն զմեզ դիւրութեամբ ան մտրուութեան կրնայ տանիլ, որ կաթողիկէ ձեւերուն մէջ՝ միայն առեւտրային հաւասարութիւնը (paritas) կայ: Որուն հետեւութեամբ՝ լատինականութիւնէ անչափ վարցող արեւելեան ուղղափառներուն սարափն աւելի եւս կ'աւելնար: — Եւ ասով՝ չէ թէ միեւնոյն լեզուն ունենցող հերձուածողները պիտի մոտենային միութեան, հապա ընդ հակառակն՝ միացեալները պիտի մերձենային դէպ ի անջատում:

Մեր ներքին համըմունքն ան է, թէ հաւատքի սահմանին մէջ ալ, մեր պարտաւորութիւնն է, կարելի եղածին չափ հայ քահանայ ունենալ ու գործածել: Ուր որ աս բան չենք կրնար ընել, այո՛, կրնանք ուղղափառ լատինաձէս եկեղեցւոյն օրէնքներուն համեմատ ապրիլ, — բայց առանց ասով՝ մեր հայ կաթողիկէ նկարագիրը կորսնցընելու:

Ասկէ ինչ կը հետեւի: — Ան, որ ան ամէն հայաձեւում հաւատացեալներն, որոնք լեզուէ միայն լատին պատարագ կրնան լսել ու միայն լատինածէս քահանայ կրնան ունենալ — եւ ընդհանրապէս միայն լատին եկեղեցւոյն կանոնադրութեանցը համեմատ ապրիլ, դեռ իրապէս լատինածէս ուղղափառ չեն ու լատինածէս չգործած. որովհետեւ իրենց ձեւը՝ առանց Հռովմայ թոյլտուութեանը, կամ ներմանը եւ կամ իր հրամանին հակառակ՝ թող ասպուր ի վիճակի չեն:

bujus varietatis in sua integritate conservatio rei catholicae interest.

¶ Volumus ut omnes catholici fiant, non ut omnes latini fiant.

¶ Quum rituum varietas, in sua (ademque fide catholica peculiare Ecclesiae militantis decus consistat,

Ինչպէս որ օրինակի աղագաւ մեր մէջն եղող ու մեզի հետ ապրող վալաբ ուղղափառներն, իրենց յոյն ուղղափառ նկարագիրը չեն կորսնցնենք, երբ որ լատին եւ կամ Հփացեալ եկեղեցիներն երթալու ստիպուած են, անանկ ալ աս կանոնը կ'արժէ հայ հաւատացելոց համար:

Յոյն ծէսէն՝ լատին ծէսին, եւ փոխադարձաբար լատին ծէսէն յունին դառնալը՝ տեղի չունի: Որովհետեւ վարդապետութեան նոյնութեամբն՝ ամենեւին նշանակութիւն ալ չունի: — Եունածէս ուղղափառներն, ուր որ հասարակութիւն չունին, առանց խղճմտանքի կը սորվին ուղղափառ քրիստոնէական վարդապետութիւնն ու կը հաղորդուին մէկ կերպարանքի տակ: Այսպէս է աս բանն, օրինակի աղագաւ Բուդապէշտի մէջ. ուր բազմաթիւ յունածէս ուղղափառ ծնողաց զաւակներն, առանց մասնաւոր հրամանի՝ պարզապէս ստորութեամբ լատինական ծէսին մէջ մտած, մնացած են:

Միեւնոյն յարաբերութեան մէջ են չունգարիայի ու Դրանսիոյ անիայի ազգայիններն ալ — Որուն հետեւութեամբն՝ ինչ որ լատին ու յոյն ուղղափառներուն համար, իրարու մէջ եղած յարաբերութեան նկատմամբ կանոն է, ըստ ամենայնի ան պէտք է որ ըլլայ կանոն, նաեւ հայ ծէսին նկատմամբ: —

Արեւելեան ուղղափառ եկեղեցիներուն ծխական լեզուն՝ Փարսեան Ժողովքը հաստատեց: Բայց միեւնոյն միջոցին բացամերժեց ամեն փոփոխութիւն:

Այսպէս՝ սրբացոյց հռոմէական աթոռը, ժամանակագրական կարգաւ, ետեւէ ետեւ՝ յունականին քով՝ ասորական-քաղղէականը, խապին, եթովպականը, հայկականը. — քիչ մ'աւելի ուշ հին սլաւեան կամ՝ հին բուլղար լեզուն. — վերջի ետանները, կամ ծէն. դարուն զէպի կէսերը՝ ռոմանական կամ վալաբ արարողութեան լեզուն:

Ալեգորիան (սահմանադրութիւն) լրագիրն, արարողութեան լեզուն վրայ խօսելով՝ զատեղ կ'ընէ. « Հռովմէական եկեղեցւոյն հետ միացեալ արեւելեան եկեղեցիներն ալ ունին իրենց յատուկ լեզուն. — որուն փոփոխութիւնը՝ Սուրբ Աթոռն, ըստ ամենայնի, այնպէս չի ներքի, ինչպէս որ չի ներքի ու չի թողոր փոխումն ու փոփոխութիւնն, եկեղեցւոյն՝ լատին արարողութիւնն ունեցող մասերուն մէջ, »

Աս ըսածներէն յայտնապէս կը տեսնուի, որ չէ թէ միայն ծխի փոփոխութիւնն արգելեալ

է, հապա նոյն իսկ աստուածային պաշտաման լեզուն ալ չի կրնար փոխուիլ առանց Հռոմայ հաւանութեանը: Վասն զի թէպէտ եւ ստույգ է, որ լեզուի փոփոխութիւնը՝ վարդապետական մաս չէ, հապա եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մասը կը կացուցանէ, այսու ամենայնիւ, Սրբազան Պապին իշխանութեան իրաւաբանութեանը կը վերաբերի:

Պէտք է նախնինքուն նուիրական յիշատակն ոտքի տակ առնուլ:

Ա. ՓԹԱՍՍ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԳՐԱՄՆԵՐ

ՆԱԽԱՐԱՐԱՐՆԵՐ ԵՒ ՀՆԱԳՈՐԾ ԲՐՁՎԱՐՆԵՐ

ԵՒ ԻՐԵՆԵ ԺԱՆՈՅ ԳՐԱՄՆԵՐ

(Ըրբանդի-ի-ի-ն-ն-ն)

Կնքաբարբու, գոհարներու եւ անգրիներու բաժինս չփական՝ հարկ կը համարինք նշանակել կնք մ'ալ, որուն այժմ միայն մաագիր եղանք, եւ եթէ ուղիղ է մեր ենթադրութիւնը, մեր պատմութեան մէջ նշանաւոր գիրք մ'ունեցող անէի մ'ըլլալու է՝ ճիշդ հայ գրի գիւտի օրերէն: Ըստ այսմ կը տեսնենք որ Յուստի ուրիշ տեղ մը ճշգրտած է պահլա գրութեամբ կնքաբարի մ'ընթերցումը, զոր չէր կրցած ճշգրտութեամբ ընթերցանուլ Մորգոման: Գարն է Մորգոմանի երկրորդ հաւաքման վերջինը կամ Թ. 38 (ZDMG, XXIX, 210—11.) պատկերը՝ կիսանձնեայ մ'առն, գէպի ի ալ. (սեպհակաւութիւն, կ'ընէ Մորգոման, Dr. Fenerli) Ընթերցումը բոլորովին չէր կրնար աւեղծուլ Մորգոման. նախ կը կարծէր կարգալ rapi « ծառայող. անունն սկիզբը S եւ վերջը... chadun, միայն վերջը որոշ էր՝ որդի Ներսահի, » ուստի կը կարծէր « ծառայող Ս... խաղուն, որդի Ներսահի, » Գարն ընթերցումը նմանութիւն մ'ունի նաեւ նոյն հաւաքման Թ. 17ի հետ. եւ նաեւ Յուստի քննութեան մ'առած էր քարեր, որոնք ընթերցումը գոհարներ կ'ընէր (ZDMG, XLVI, 288—289.) եւ կը գտնէր անոնք Pēroč եւ յետոյ ուրիշ մը, զոր կ'առաջարկէր կարգալ xidēwe (իշխան) Սաղայն ուրիշ տեղ մը նորէն անգրագաւաւ նշում կ'ընէր քարերու, կը յայտնէ որ այս վերջինը սխալ ընթերցումն էր մըն է, եւ թէ եւ նոյն « իշխան, բառն ունի Թ. 17, բայց Թ. 33 այլապէս

¹ Տե՛ս F. Justi, Miscellen zur Iranischen Namenkunde: ZDMG, XLIX (1895), p. 681—91, յաւելումներ եւ ուղղումներ իւր «Երանեան անունաց առեւտրին, Կնքաբարի անո՛ր» էջ 683:

² Աս (Թ. 17) կնքի ճշգրտագոյն ընթերցումն է ըստ այսմ՝ li Peroč xidew-i breh zi Nadrizā «Եւ պէ-